

PAWEŁ HANCZEWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

STARE I NOWE PROBLEMY Z EDMUNDEM BURKIEM

Abstrakt: Edmund Burke (1730–1797), już za swojego życia był jedną z najbardziej kontrowersyjnych i wpływowych pod względem intelektualnym postaci na brytyjskiej scenie politycznej. Po śmierci spory o charakter jego poglądów, które określano jako „konserwatywne”, „liberalne” bądź wprowadzono podział na „wczesnego, liberalnego Burke’a” i „późnego, konserwatywnego Burke’a”, przyciągały uwagę wielu polityków i badaczy. Także na początku XXI w. idee Burke’a budzą szerokie zainteresowanie, co wskazuje na ich znaczenie, ale też na trudności z ich interpretacją.

Słowa kluczowe: Edmund Burke, historia idei, konserwatyzm, liberalizm, szkoła kontekstualizmu historycznego z Cambridge.

Abstract: Already during his life, Edmund Burke (1730–1797) was one of the most controversial and intellectually influential persons on the British political scene. After his death, disputes over the character of his views and opinions, described as “conservative” or “liberal”, or divided into the “early liberal Burke” or “late conservative Burke”, attracted attention of many politicians and scholars. At the beginning of the twenty-first century, too, they spark widespread interest, which indicate their importance, but also troubles with their interpretation.

Keywords: Edmund Burke, history of ideas, conservatism, liberalism, Cambridge School of historical contextualism.

Edmund Burke jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych myślicieli politycznych epoki nowożytnej. Już za jego życia poglądy, które wyznawał, interpretowano na różne sposoby, szczególnie od wydania w 1790 r. jego najbardziej znanej pracy *Rozważania o rewolucji we Francji*. Po śmierci Burke wywoływał jeszcze więcej sporów. W XIX w. przedstawiano go jako zwolennika liberalizmu politycznego i gospodarczego, a tym samym jednego z twórców ideologii partii liberalnej. Równocześnie cieszył się uznaniem wśród konserwatyistów, którzy podkreślali jego krytykę rewolucji francuskiej i radykalnych zmian politycznych oraz społecznych. W XX w. przewagę zyskało to drugie

stanowisko¹. Jednak część badaczy kwestionowała takie podejście, albo dzieląc karierę publiczną na dwa etapy, liberalny do wybuchu rewolucji francuskiej i konserwatywny po tym wydarzeniu, albo twierdząc, że Burke pozostawał liberałem przez cały czas, także po roku 1789². Interpretacji o charakterze ogólnym było więcej, m.in. ta, która kazała widzieć w Burke'u obrońcę „porządku kapitalistycznego”³. Również jego życie osobiste było przedmiotem kontrowersji. Zdaniem większości badaczy Burke pozostawał szczęśliwym mężem i znacznie mniej szczęśliwym ojcem, pochował obydwu synów, ale pojawił się też pogląd, że jego życie było „ciągłym wahaniem się między zabiegami o uznanie a oskarżeniami pod własnym adresem”, do czego dochodziły wątpliwości na temat orientacji seksualnej wynikające z niespokojnego dzieciństwa i „złych stosunków z ojcem”⁴. Spory próbował zakończyć Frank O’Gorman, który stwierdził: „Nie można go [Burke’a] określić w jednoznaczny sposób”⁵. Spory jednak nie wygasły. Po 1945 r. poglądy Burke’a często przedstawiano w ramach bieżącej walki politycznej i ideologicznej, opisując go jako obrońcę demokracji i kapitalizmu przed zagrożeniami ze strony ruchów totalitarnych⁶. Wydarzenia przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych minionego stulecia wydawały się kłaść kres tego typu interpretacjom oraz zainteresowaniu Burkiem. Na początku lat dziewięćdziesiątych ukazało się kilka opracowań szczegółowych⁷, natomiast za moment decydujący dla ponownego rozwoju badań należy uznać publikację w 1999 r. pierwszej części dwutomowej biografii Burke’a przygotowanej przez Fredericka Petera Locka⁸. W jego ślad poszli inni badacze, wśród których w ostatnim okresie na szczególną uwagę zasługują Ian Crowe, Jesse Norman,

¹ P.J. Stanlis, *Edmund Burke and the Natural Law*, Ann Arbor 1958; *The Relevance of Edmund Burke*, red. P.J. Stanlis, New York 1964; F.P. Canavan, *The Political Reason of Edmund Burke*, Durham N.C. 1960; idem, *Edmund Burke. Prescription and Providence*, Durham N.C. 1987.

² C.C. O’Brien, *The Great Melody. A Thematic Biography and Commented Anthology of Edmund Burke*, London 1993.

³ „a capitalist order”, C.B. Macpherson, *Burke*, Oxford–Toronto 1980, s. 5.

⁴ „Burke’s life was a constant vacillation between assertion and self-denigration”, „his troubled relationship with his father”, I. Kramnick, *The rage of Edmund Burke. Portrait of an ambivalent conservative*, New York 1977, s. 8.

⁵ „He is impossible to label”, F. O’Gorman, *Edmund Burke. His Political Philosophy*, w: *Political thinkers*, wyd. G. Parry, t. 2, London 2004 (pierwsze wydanie 1973), s. 172. O’Gorman nie był jednak konsekwentny, podkreślając równocześnie konserwatywny charakter poglądów Burke’a.

⁶ D. Maciag, *Edmund Burke in America. The Contested Career of the Father of Modern Conservatism*, Ithaca 2013, s. 200–215.

⁷ Między innymi: J. Conniff, *The Useful Cobbler. Edmund Burke and the Politics of Progress*, Albany 1994; F.P. Canavan, *The Political Economy of Edmund Burke. The Role of Property in His Thought*, New York 1995; J.M. Welsh, *Edmund Burke and International Relations. The Commonwealth of Europe and the Crusade against the French Revolution*, Basingstoke 1995.

⁸ F.P. Lock, *Edmund Burke*, t. 1: 1730–1784, Oxford 1999; idem, *Edmund Burke*, t. 2: 1784–1797, Oxford 2006.

David Bromwich oraz Richard Bourke. Między rokiem 2012 a 2015 wydali cztery biografie Burke'a⁹, przy czym, z wyjątkiem pracy Crowe'a, wszystkie mają za zadanie przedstawienie całości jego życia i poglądów. Cztery duże monografie, najkrótsza liczy nieco mniej niż 300 stron, najdłuższa ponad 1000, wydane w ciągu czterech lat, wskazują, jak ważną i kontrowersyjną postacią jest nadal Burke¹⁰. Przedmiot zainteresowania jest ten sam — jego poglądy filozoficzne, polityczne i społeczne. Odmienne są metody badawcze, które prowadzą autorów do rozbieżnych wniosków, co każe recenzentowi zastanowić się nad przydatnością poszczególnych metod nie tylko w studiach nad dorobkiem Burke'a, ale też innych wybitnych myślicieli.

Największą popularność zyskała praca Normana, która, pod różnymi tytułami, doczekała się kilku wydań¹¹. Autor, który otrzymał stopień doktorski w University College London, jest aktywnym politykiem. Od 2010 r. zasiada w Izbie Gmin z ramienia Partii Konserwatywnej. Jego dorobek pisarski nie ogranicza się do opracowań poświęconych Burke'owi, opublikował także kilka prac dotyczących współczesnych problemów politycznych i społecznych. Norman wpisuje się w nurt badawczy, zgodnie z którym Burke nie tylko należy do grona konserwatystów, ale był twórcą współczesnej myśli konserwatywnej w świecie anglojęzycznym. Zdaje sobie przy tym sprawę, że stanowisko to jest coraz częściej negowane, bo tak chyba należy odczytać, w innym przypadku wykluczające się, uwagi: „Burke był często ignorowany w ostatnich latach” (s. 1) oraz „zainteresowanie [Burkiem] ze strony świata akademickiego jest obecnie większe niż w ciągu wielu wcześniejszych lat” (s. 171)¹². Jeśli zatem mowa o „ignorowaniu”,

⁹ I. Crowe, *Patriotism and Public Spirit. Edmund Burke and the Role of the Critic in Mid-Eighteenth-Century Britain*, Stanford 2012; J. Norman, *Edmund Burke. The First Conservative*, New York 2013; D. Bromwich, *The Intellectual Life of Edmund Burke. From the Sublime and Beautiful to American Independence*, Cambridge Ma 2014; R. Bourke, *Empire & Revolution. The Political Life of Edmund Burke*, Princeton–Oxford 2015.

¹⁰ Nie są to wszystkie prace dotyczące bezpośrednio Burke'a, które ukazały się w ostatnich latach. Na szczególną uwagę zasługuje *The Cambridge Companion to Edmund Burke*, red. D. Dwan, C.J. Insole, Cambridge 2012. W USA sporo kontrowersji wywołała książka byłego członka Rady do spraw Polityki Wewnętrznej w administracji prezydenta George'a Walkera Busha, Yuvala Levina, *The Great Debate. Edmund Burke, Thomas Paine, and the Birth of Right and Left*, New York 2014. Od 1959 r. ukazuje się czasopismo poświęcone Burke'owi, początkowo jako „Modern Age”, następnie „The Burke newsletter”, a od 1967 r. jako „Studies in Burke and His Time”. W komitecie redakcyjnym zasiadają wybitni znawcy tematu, Frederick P. Lock, David Bromwich i Ian Crowe. Nie znajduje się jednak na liście czasopism punktowanych, w związku z czym jego wartość dla powiększenia „dorobku naukowego” jest równa zeru. W Polsce należy zwrócić uwagę na działalność krakowskiego Ośrodka Myśli Politycznej, który w ostatnich latach wydał dwie pozycje z tłumaczeniami niektórych wystąpień Burke'a.

¹¹ J. Norman, *Edmund Burke. Philosopher, Politician, Prophet*, London 2013; idem, *Edmund Burke. The Visionary Who Invented Modern Politics*, London 2014.

¹² „Burke has all but been ignored in recent years”, „academic interest is greater than it has been for many years”.

to nie o ignorowaniu Burke'a, ale jednej z interpretacji jego poglądów i na obronie tej interpretacji skoncentrowana jest uwaga Autora. Mamy więc do czynienia z pracą z tezą, której udowodnieniu została podporządkowana konstrukcja książki. Składa się ona z dwóch zasadniczych części. Pierwsza, „Life”, nie wnosi nic nowego do wiedzy na temat biografii Burke'a, opierając się, co Autor przyznaje, na wcześniejszych pracach, przede wszystkim wspomnianej, świetnej biografii pióra Locka oraz książki Conora O'Briena. Od ostatniego Norman przejął pogląd, że w latach aktywności publicznej Burke prowadził cztery wielkie „kampanie”, kolejno w sprawie Irlandii i sytuacji jej katolickich mieszkańców, kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej, rządów brytyjskich w Indiach oraz rewolucji we Francji. Mimo że Autor nie przedstawia wystąpień Burke'a dotyczących ostatniego wydarzenia jako logicznego efektu wcześniejszych działań, to jednak przyjmuje, że w jego poglądach istniała ciągłość i spójność.

Druga część pracy nosi tytuł „Thought”, jest on jednak w dużym stopniu nietrafiony. Po pierwsze, nie przedstawia całości poglądów bohatera książki, ale tylko te elementy, które odpowiadają tezie o Burke'u jako konserwatyście, przy czym jest to konserwatyzm, który Autor odnosi w większym stopniu do naszych czasów, niż do czasów, w których żył Burke. Pomijając etymologię wyrazu „konserwatyzm”, który pojawił się we Francji w 1818 r., to w drugiej połowie wieku XVIII w Wielkiej Brytanii termin ten można by odnieść do tych bardzo nielicznych osób, które chciały powrotu do sytuacji sprzed „wspaniałej rewolucji” z 1688 r. Burke z całą pewnością nie należał do tej grupy, uważając zmiany przyniesione przez tę rewolucję za fundament brytyjskiego systemu politycznego¹³. Autor zdaje sobie z tego sprawę, na co wskazuje tytuł książki. Jego zdaniem, Burke był i pozostaje konserwatystą ze względu na przywiązanie do tradycji, którą łączy z przywiązaniem do idei postępu i wolności uporządkowanej. Połączenie tych dwóch elementów jest możliwe dzięki znalezieniu równowagi między dążeniami jednostki i interesami społeczeństwa, do czego konieczne jest istnienie niezależnych od państwa instytucji obywatelskich, których członkowie akceptują zbliżone wartości moralne. Tak rozumiany konserwatyzm to efekt doświadczenia, nie teorii (odrzuca tym samym koncepcję stanu natury Jana Jakuba Rousseau). Autor poświęcił polemice Burke'a z genewskim filozofem sporo miejsca. Natura ludzka jest skażona słabością, a tym, co pozwala ją przetrwać, jest właśnie cywilizacja, tradycja i wzajemne więzy. Jeśli ulegną zniszczeniu, zniszczeniu ulegnie też ludzkość.

Tytuł „Thought” jest mylący również z tego powodu, że druga część pracy w dużym stopniu dotyka sporów o charakter poglądów Burke'a, które rozgorzały po jego śmierci oraz znaczenia tych poglądów w czasach nam współczesnych. Autor posuwa się w rozważaniach na tyle daleko, że w końcowych fragmentach przedstawia kilka wskazówek dla współczesnych konserwatystów: nadmierna władza i jej nadużycia powinny zawsze spotykać się ze sprzeciwem, bez względu na to, kto sprawuje władzę; najskuteczniejszą barierą przed taką władzą są

¹³ F. O'Gorman, op. cit., s. 15, 26.

rządy prawa i demokratycznie wybierany rząd; skrajny liberalizm doprowadził do kryzysu społeczeństw Zachodu, a idee Burke'a, szczególnie ta mówiąca, że człowiek może rozwijać się prawidłowo jako część społeczeństwa, niewyalienowana jednostka skupiona wyłącznie na sobie, są w stanie przezwyciężyć ten kryzys. Pozostają jednak wątpliwości, na ile są to poglądy Burke'a, który nie był zwolennikiem rządów demokratycznych nawet według standardów swojej epoki, a na ile ich interpretacje, oraz czy i w jakim stopniu opinie Burke'a bądź ich interpretacje można zastosować do społeczeństw początku XXI w. Pytania są tym bardziej uzasadnione, że Autor był gorącym zwolennikiem promowanej przez premiera Davida Camerona w pierwszych latach jego rządów, 2010–2013, koncepcji „wielkiego społeczeństwa” („Big Society”)¹⁴, która zakładała zwiększenie aktywności obywatelskiej przy równoczesnym ograniczeniu zadań wykonywanych przez aparat państwowy. Do tego konieczna była jednak rezygnacja z wybujałego indywidualizmu i odbudowa poczucia wspólnoty w oparciu o szacunek dla instytucji państwowych i wartości.

Całkowicie odmienny charakter ma praca profesora uniwersytetu Yale, Bromwicha, która stanowi pierwszą część dwutomowej biografii Burke'a. Różnica nie wynika z uwagi, która podważa sens wcześniej omawianej pracy: „obecnie żaden poważny historyk nie powtórzyłby rozpowszechnionego twierdzenia, że Burke był ojcem współczesnego konserwatyzmu” (s. 19)¹⁵, ale z przyjętej perspektywy badawczej. Jeśli dla Normana kluczowe były pytania, dlaczego Burke jest konserwatystą oraz jakie jest znaczenie jego myśli w czasach nam współczesnych, to Bromwich pyta, co myślał Burke i dlaczego myślał w określony sposób (s. VII, 18). Nie jest to więc praca z tezą, lecz praca, w której Autor szuka i znajduje własny klucz do Burke'a. Tym kluczem jest Burke „psycholog moralny”¹⁶, który stara się zrozumieć jednostki i społeczeństwo poprzez analizę ich działań i motywów (s. 16). Autor neguje więc interpretacje przedstawiające Burke'a wyłącznie jako polityka, który przeciwstawiał się nadużywaniu władzy, przemocy w życiu politycznym, abstrakcyjnym teoriom czy bezrefleksyjnemu przyjmowaniu nowych idei. Bromwich dostrzega wszystkie te elementy, idzie jednak dalej, szukając ich źródeł. Znajduje je w ideach, które Burke wyznawał, stwierdzając, że „był on człowiekiem idei. Jeśli on nim nie był, tym bardziej nie był nim żaden inny polityk” (s. 21)¹⁷. Burke był w pierwszej kolejności myślicielem, który dość przypadkowo zaangażował się w czynne życie polityczne (s. 1, 18). W takim ujęciu poglądy i działania Burke'a nie wynikały

¹⁴ Norman opublikował książkę na temat „wielkiego społeczeństwa”, patrz: idem, *The Big Society. The Anatomy of the New Politics*, Buckingham 2010. Koncepcja ta nie powinna być mylona z projektem „wielkiego społeczeństwa” („Great Society”) prezydenta USA Lyndona B. Johnsona.

¹⁵ „No serious historian today would repeat the commonplace that Burke was the father of modern conservatism”.

¹⁶ „moral psychologist”.

¹⁷ „He [Burke] was indeed a man of ideas. If he was not, no politician ever was”.

z przyjęcia określonej doktryny politycznej czy ze zmieniającej się sytuacji, lecz z „jego wiary w ludzką naturę”¹⁸, która to natura jest zdolna do zapewnienia rozwoju jednostkom i społeczeństwom. Jednak ze względu na specyficzne cechy natury ludzkiej nie jest to łatwe zadanie. Najważniejszy element natury ludzkiej stanowią uczucia (s. 11), z których wynikają nasze obowiązki, najpierw wobec rodziny i najbliższego otoczenia, a potem całej ludzkości. Człowiek jest istotą społeczną dzięki uczuciom, wśród których najważniejsze to ciekawość i współczucie (*sympathy*) pojmowane jako „umiejętność wyobrażania sobie uczuć innych” (s. 12)¹⁹. Jednak obydwa są pierwotne w stosunku do społeczeństwa i stąd pytanie, jak je pogodzić z funkcjonowaniem jednostki w społeczeństwie oraz całych społeczeństw. Pytanie jest niezwykle istotne, ponieważ z ciekawości wynika aktywność, która może przynieść bardzo różne efekty. Ciekawości towarzyszy instynkt naśladownictwa i pragnienie bycia pobudzonym emocjonalnie (s. 16), które dodatkowo pchają człowieka do działań. W takiej sytuacji kluczowe znaczenie dla skierowania ciekawości i najważniejszych instynktów, a tym samym ludzkich działań we właściwą stronę ma „strach przed człowiekiem”²⁰, polegający na strachu przed tym, co możemy zrobić, jeśli odrzucimy takie elementy jak moralność, zwyczaj, powściągliwość, bez których nie może istnieć wolność (s. 13). Jak ważny, zdaniem Bromwicha, był to element, wskazuje pogląd Burke’a o tym, że życie polityczne nigdy nie może być oddzielone od ocen moralnych (s. 2) i, w jeszcze większym stopniu, jego ocena rewolucji francuskiej. Nie chodziło w niej bowiem o obronę starego reżimu politycznego czy społecznego, ale o odrzucenie przez rewolucjonistów „strachu przed człowiekiem” i przyjęcie poglądu, że zarówno jednostkę jak i całe społeczeństwa można bezustannie doskonalić, dążąc do abstrakcyjnego ideału. Jednak w ten sposób człowiek przestaje być celem, stając się środkiem do jego realizacji, co w połączeniu z likwidacją barier chroniących przed ślepyimi emocjami i impulsami prowadzi do zmiany natury człowieka. I co najgorsze, jest to proces, którego nie da się odwrócić. Raz zmieniona natura ludzka nie może wrócić do wcześniejszego stanu (s. 13–14).

Przyjęcie powyższych założeń ma istotne konsekwencje. Pozwala nie tylko na wyjście poza schematy „konserwatysta – liberal”, „wczesny – późny Burke”, czy, z jednym wyjątkiem, uniknąć rozważań o tym, jakie byłyby poglądy Burke’a na temat współczesnego nam świata polityki (s. 248). W efekcie, wbrew stanowisku badaczy oddzielających wczesne prace Burke’a, przede wszystkim *Vindication of Natural Society* (*Obrona społeczeństwa naturalnego*) oraz *Philosophical Inquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (*Dociekania filozoficzne o pochodzeniu naszych idei wzniosłości i piękna*), od jego wystąpienia o charakterze politycznym, Bromwich łączy te elementy. Burke filozof i Burke polityk to jedna osoba. W jego myśli można dostrzec ciągłość i konsekwencję, która nie polega

¹⁸ „his faith in human nature”.

¹⁹ „the faculty of imagining the feelings of others as if in the place of others”.

²⁰ „fear of man”.

na powtarzaniu określonych idei, lecz na tym, że poglądy polityczne i społeczne znajdują źródło w tej samej koncepcji natury ludzkiej. Ciągłość, zdaniem Autora, widoczna jest również w powtarzającej się u Burke'a krytyce pewnych postaw, przede wszystkim nadużywania władzy oraz w wezwaniach, aby problemy polityczne i społeczne rozwiązywać nie poprzez gwałtowne działania mające charakter zemsty, lecz stopniową naprawę istniejącego porządku (s. 442–443).

Ciągłość widoczna jest także po stronie Autora książki. Zasadniczą część pracy podzielił na siedem rozdziałów, obejmujących okres od narodzin Burke'a do początku lat osiemdziesiątych XVIII w. Informacji biograficznych jest mało, ponieważ Autor wychodzi z założenia, że są one tylko tłem dla poglądów i aktywności publicznej Burke'a. Kluczowe znaczenie mają pierwsze dwa rozdziały, w których Bromwich szczegółowo przedstawia stanowisko Burke'a na temat natury ludzkiej, zawarte w jego wspomnianych wczesnych pracach. Stanowią one wprowadzenie dla kolejnych części, które nie są jednak, wbrew tytułom, skoncentrowane na zaprezentowaniu opinii Burke'a dotyczących określonych wydarzeń politycznych, ale przede wszystkim okazją do omówienia jego stanowiska na temat relacji między naturą ludzką i moralnością a polityką. Sięgając po przykład. W rozdziale czwartym, „The American War”, Autor, obok opinii Burke'a na temat sytuacji w koloniach, omawia jego poglądy na temat znaczenia partii dla systemu politycznego oraz ich stabilizującej roli, na temat związku między moralnością i polityką, polegającego na tym, że cel nigdy nie uświęca środków, oraz na temat cech moralnych i intelektualnych, którymi powinni wyróżniać się politycy oraz zasad, którymi powinni się kierować. Wśród tych ostatnich znalazła się m.in. ta, że politycy, którzy popełnili błąd, a tak zdaniem Burke'a było w przypadku działań Londynu wobec kolonii północnoamerykańskich, niekoniecznie muszą się do niego przyznawać, ale powinni działać w sposób wskazujący na to, że błąd zauważyli i próbują go naprawić (s. 220). Przypomniał opinię Burke'a na temat różnicy między wolą a wiedzą polityczną i wynikające stąd konsekwencje dla teorii reprezentacji politycznej oraz na temat właściwych środków niezbędnych do sprawowania władzy. Wreszcie, przedstawił poglądy Burke'a dotyczące tego, jak poprzez niewłaściwe działania politycy mogą rozchwiać emocje jednostek i całych społeczeństw do tego stopnia, że będą one działały na własną szkodę. W ostatnim przypadku Autor w pełni świadomie nawiązuje do opinii na temat natury ludzkiej, zawartych przez Burke'a w *Philosophical Inquiry*, oznaczających, że zasady polityki, która ma na celu zapewnienie pokoju i wolności dla ogółu poddanych, są „niczym więcej jak rozszerzonymi zasadami moralnymi” (s. 258)²¹. Stąd też definicja polityki, którą w końcowej części rozdziału Autor przypisuje Burke'owi: „Polityka jest naturalną i publiczną formą wyrażania zaangażowania moralnego” (s. 260)²².

²¹ „the principles of politics are nothing but the principles of morality enlarged”.

²² „It [polityka] is the natural and public form in which moral commitment is expressed”.

Tak skonstruowanej książce (podobnie wyglądają pozostałe rozdziały) można postawić zarzut jednostronności, polegający na tym, że Autor skoncentrował całą uwagę na Burke'u jako psychologu moralnym. Jest to zarzut chybiony. Bromwich postawił sobie za cel przygotowanie biografii intelektualnej i jest jego zasługą, że umiał znaleźć elementy w myśli Burke'a, które były dotychczas w dużym stopniu pomijane. Kwestią dyskusyjną pozostaje, czy we wszystkich przypadkach Autor potrafi udowodnić związek między poglądami moralnymi i politycznymi Burke'a, ale przy wielu interpretacjach poglądów i działalności filozofa ta wyróżnia się oryginalnością. Z tego punktu widzenia kolejny zarzut o wykorzystanie tylko części wystąpień publicznych Burke'a (we wspomnianym czwartym rozdziale są to głównie trzy przemówienia wygłoszone w parlamencie) również nie znajduje uzasadnienia. Autor słusznie skoncentrował uwagę na źródłach najważniejszych z jego perspektywy, wzbogacając je o korespondencję prywatną Burke'a, którą, jak podkreśla, wykorzystał w większym stopniu niż inni badacze (s. 20), oraz o odniesienia do literatury pięknej, przede wszystkim kilku dramatów Szekspira i poematu Johna Milтона *Raj utracony*. Z pracą wiąże się jeszcze jedna uwaga, która wskazuje raczej na ciągle istniejące luki w naszej wiedzy o Burke'u, niż jest krytyką pod adresem Autora. Bromwich widzi źródło poglądów politycznych Burke'a w jego wierze w „naturę ludzką” (s. 11). Przykłada też wielkie znaczenie do „strachu przed człowiekiem”, przeciwstawiając go „strachowi przed Bogiem”²³, który stracił znaczenie w wyniku reformacji (s. 13). W konsekwencji Autor odsuwa na dalszy plan kwestię przekonania religijnych Burke'a, w całej pracy poświęca jej kilka stron (s. 74–76, 201), oraz ich wpływu na jego opinie oraz działania polityczne. I właśnie te zagadnienia wymagają dalszych badań.

Jeszcze inne podejście zaprezentowali Crowe i Bourke. Nie klasyfikują Burke'a jako konserwatysty ani nie szukają klucza do jego poglądów i działalności politycznej. Mają wspólny cel, który, mimo że starają się go zrealizować w odmienny sposób, można określić jako dążenie do przywrócenia Burke'a do oryginalnego kontekstu politycznego i intelektualnego. Crowe, który jest członkiem zarządu Amerykańskiego Stowarzyszenia Edmunda Burke'a (Edmund Burke Society of America), koncentruje się na wczesnym etapie kariery pisarskiej Burke'a, do roku 1765, kiedy to został on członkiem Izby Gmin. Mimo ograniczenia czasowego zadanie jest bardzo trudne. Okres ten jest najslabiej zbadany i niekiedy określany jako „brakujące lata”²⁴. Wynika to głównie z małej ilości źródeł, szczególnie w zestawieniu z późniejszymi latami życia filozofa. Sposobem na pokonanie części problemów przy braku materiałów dotyczących bezpośrednio Burke'a jest przedstawienie środowisk, w których funkcjonował on w tym okresie. Autor korzysta z tej metody, przedstawiając działalność pisarską Burke'a na tle poglądów formułowanych przez grupę pisarzy i polityków określanych

²³ „the fear of God”.

²⁴ D. Wecter, *The Missing Years in Edmund Burke's Biography*, „PMLA” 53, grudzień 1938, 4, s. 1102–1125.

mianem „patriotów”, związanych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVIII w. z działalnością wydawniczą Roberta Dodsleya i jego księgarnią Tully's Head w centrum Londynu. Konieczne staje się zatem przedstawienie środowiska „patriotów” oraz tego, jaki miało ono wpływ na światopogląd Burke'a.

Nie jest to łatwe zadanie, ponieważ, jak podkreśla Autor, był to bardzo szeroki nurt, który obejmował część wigów i część torysów, zwolenników dynastii Stuartów, która straciła władzę w wyniku „wspaniałej rewolucji”, a także zwolenników zmian politycznych przyniesionych przez tę rewolucję. Kiedy więc mowa o „patriotach”, wśród których Burke funkcjonował, to chodzi o jedną z części bardzo szerokiego nurtu. Za najważniejszą postać wśród „patriotów” związanych z Tully's Head, choć tylko pośrednio, uznaje Autor Henry'ego St. John, pierwszego wicehrabiego Bolingbroke, „byłego wiga, jakobitę i torysa”²⁵, który w latach trzydziestych sformułował program krytykujący rządy Roberta Walpole'a, i wzywający do obrony wolności zagrożonej przez skorumpowany system polityczny (s. 4). Bolingbroke, podobnie jak inni „patrioci”, podkreślał wielkie znaczenie „ducha publicznego”²⁶, który, pobudzając do wymiany odmiennych idei, stanowił gwarancję zachowania wolności jednostek i społeczeństw, przy czym duch ten, dzięki silnemu poczuciu moralności, stał na straży porządku naturalnego (s. 3). Jednak, zdaniem Crowe'a, w połowie wieku wpływ intelektualny Bolingbroke'a był już stosunkowo nieduży. „Patrioci” skupieni wokół Tully's Head dostosowali jego poglądy do nowych warunków (s. 8–9), skupiając się na pytaniach, dlaczego po zakończeniu w 1742 r. rządów Walpole'a „duch publiczny” nie stał się dominującym elementem życia politycznego oraz czy wolności obywatelskie wynikały z istnienia określonego systemu politycznego, czy określonego porządku moralnego (s. 5). Inne ważne elementy dyskusji prowadzonej wśród tej części „patriotów” dotyczyły religijnych źródeł porządku naturalnego i społeczeństwa, wykorzystania alegorii jako sposobu na przedstawianie uniwersalnych zasad porządku moralnego, zainteresowania ideą wzniosłości i jej związkiem z polityką, wreszcie połączenie sceptycyzmu historycznego z poglądem o centralnej roli Opatrzności w dziejach człowieka (s. 9).

Przedstawienie przez Autora poglądów „patriotów” ma służyć realizacji najważniejszego celu książki, którym, poprzez zerwanie z „anachroniczną terminologią bądź retrospektywnymi interpretacjami”, jest „powrót do kontekstu intelektualnego i zawodowego, w którym Burke tworzył jako pisarz na początku swojej kariery”, a tym samym zrozumienia jego ówczesnych poglądów (s. 3)²⁷. Pod „anachroniczną terminologią” kryją się nie tylko takie pojęcia jak „konserwatyzm” czy „liberalizm”, ale również „nacjonalizm”, „imperializm”, „romantyzm” czy „oświecenie”. Szczególną uwagę zwraca Autor na konieczność

²⁵ „the former Whig, Jacobite, and Tory”.

²⁶ „public spirit”.

²⁷ „The chief aim of this study is to recover [–] the authentic intellectual and professional contexts of Burke's early career as a writer — contexts freed from anachronistic terminology or retrospective interpretations”.

oddzielenia Burke'a od „oświecenia”, którego najważniejsze elementy to „seku-laryzacja, racjonalizm i coraz wyraźniejsze odchodzenie od norm charaktery-stycznych dla społeczeństw starego reżimu” (s. 10)²⁸. Nie oznacza to, że Autor neguje związek Burke'a z tak rozumianym „oświeceniem” czy twierdzi, że Burke stał wobec niego w opozycji. Wskazuje natomiast, że „oświecenie” było tylko jedną z propozycji intelektualnych, obecną wśród uczonych, pisarzy i wydaw-ców, którzy wspólnie tworzyli „republikę uczonych” (s. 12)²⁹. Zamiarem Autora jest także lepsze poznanie roli, którą w poglądach „patriotów” pełniły koncepcje „ducha publicznego”, różnic zdań i napięć występujących wewnątrz brytyjskiej i irlandzkiej „republiky uczonych” na tle takich kwestii jak niepokoje społeczne, konflikty dynastyczne, religijne i kolonialne, wreszcie wypełnienie luk w bada-niach poprzez ukazanie, jaki wpływ na poglądy i działania Burke'a miała sieć powiązań instytucjonalnych i ekonomicznych, w których funkcjonował (s. 12–16).

W rozdziale pierwszym opisano działalność wydawniczą i księgarską Roberta Dodsleya jako ważnego elementu brytyjskiego życia intelektualnego, w którym krzyżowały się drogi polityków, pisarzy i wydawców. Crowe przedstawia dorobek autorów związanych z Tully's Head — część z nich jest obecnie słabo znana — przede wszystkim Alexandra Pope'a, który pełnił podwójną rolę. Z jednej strony wspierał Dodsleya od początku jego działalności wydawniczej, z drugiej, jako przyjaciel Bolingbroke'a, zapewniał ciągłość między nim a kręgiem „patriotów” skupionych wokół Dodsleya. Crowe podkreśla również istotny wpływ, jaki Dod-sley, poprzez dostosowanie działalności wydawniczej do potrzeb szybko rozwija-jącego się rynku książki, wywarł na poglądy „patriotów”, wskazując na rosnącą i wymagającą szczegółowych badań współzależność między autorami, wydaw-cami i odbiorcami słowa drukowanego. W rozdziale trzecim Crowe porusza czę-sto omawiany temat wpływu irlandzkiego pochodzenia na poglądy i karierę Bur-ke'a³⁰. Wbrew stanowisku większości badaczy utrzymuje, że irlandzkie korzenie nie tylko nie były przeszkodą na drodze jego kariery pisarskiej, ale stanowiły ułatwienie, a to ze względu na ożywione życie intelektualne w Irlandii, któremu Burke przyglądał się jako student Trinity College w Dublinie, i o którym pisał od stycznia 1748 r. w czasopiśmie „Reformer”. Równie istotny był fakt, że spory prowadzone w Irlandii dotyczyły kwestii podnoszonych także w Wielkiej Brytanii, a więc tolerancji religijnej, historii i jej roli w kształtowaniu świadomości narodowej oraz że w trakcie tych sporów posługiwano się podobnymi środkami jak w Wielkiej Brytanii. Dodatkowo, wczesne wiersze Burke'a wska-zują, że znajdował się pod silnym wpływem poezji Pope'a, najbardziej znanej postaci należącej do kręgu Tully's Head (s. 121). W pozostałych częściach książki,

²⁸ „secularization, rationalism, and growing alienation from the norms of ancient regime society”.

²⁹ „Republic of Letters”.

³⁰ Na ten temat patrz: M. Fuchs, *Edmund Burke, Ireland, and the Fashioning of Self*, Oxford 1996; L. Gibbons, *Edmund Burke and Ireland. Aesthetics, Politics and the Colonial Sublime*, Cambridge 2003.

rozdziałach drugim oraz czwartym i piątym, Autor przedstawia najważniejsze prace Burke'a powstałe przed rokiem 1765, do których, obok tradycyjnie wymienianych i wspomnianych już *Vindication* oraz *Philosophical Inquiry*, zalicza także nieopublikowany za życia Burke'a *Essay towards an Abridgement of English History*.

To przedstawienie ma dwojaki cel. Ujawnia, jaki wpływ na te prace miały dyskusje prowadzone w kręgu „patriotów”, dotyczy to szczególnie pierwszej z nich, ale też pokazuje, w jaki sposób Burke rozwinął ich poglądy. Crowe analizuje *Vindication* z klasycznej perspektywy, jako pozycję o charakterze satyrycznym krytykującą późne poglądy Bolingbroke'a na temat społeczeństwa i religii naturalnej. W przypadku *Philosophical Inquiry* Burke, zdaniem Crowe'a, skupia uwagę na kwestiach związanych z estetyką, czyni to jednak na tle dyskusji „patriotów”, kontynuując krytykę poglądów filozoficznych Bolingbroke'a i przeciwstawiając im własną koncepcję natury ludzkiej, dalece bardziej złożoną pod względem psychologicznym i opartą w dużym stopniu na uczuciach.

Najbardziej interesujące są uwagi Autora dotyczące poglądów Burke'a na temat historii, zawarte w ostatnim rozdziale. Najważniejszym źródłem, po które sięgnął Crowe, jest wspomniany *Essay*, i choć nie jest pierwszym badaczem, który to uczynił³¹, jednak dokonał jego analizy w znacznie bardziej szczegółowy sposób niż poprzednicy. Zdaniem Autora, Burke'a pojmowanie historii, w którym odrzucał zarówno popularną w XVIII w. koncepcję „starożytnej konstytucji”, mającej stanowić podstawę ówczesnego systemu politycznego i prawnego, jak i wiarę w niepowstrzymany rozwój ludzkości zmierzającej do jednego, określonego celu, stanowiły jego najważniejszy wkład do koncepcji „patriotyzmu” w kręgu Tully's Head. Burke przedstawił własne rozumienie historii jako skomplikowanego procesu, w którym okresy rozwoju przeplatały się z okresami upadku, prowadzona była ciągła walka między „barbarzyństwem” a „cywilizacją” i – jeśli wygrywała ta ostatnia – co nigdy nie było z góry przesądzone, wynikało to ze splotu nieprzewidzianych wydarzeń oraz ingerencji Opatrzności, której Burke przypisywał równie wielką rolę jak działaniom ludzi – jednostek i całych grup. W przeciwieństwie do takich autorów jak Wolter czy David Hume, Burke dokonał rehabilitacji religii jako czynnika wspierającego wolność, podkreślając znaczenie jej zinstytucjonalizowanych form w rozwoju cywilizacyjnym na Wyspach Brytyjskich.

Przedstawienie wczesnej działalności pisarskiej Burke'a w kontekście dyskusji prowadzonych przez „patriotów” skupionych wokół Dodsleya i jego wydawnictwa należy uznać za bardzo udane i pozwalające dostrzec wiele pomijanych dotąd elementów przedsięwzięcia. Wiążą się z nim jednak pewne zagrożenia, których Autor nie zawsze potrafił uniknąć. Pierwsze związane jest z przyjęciem jednostronnej perspektywy. Autor ogranicza uwagę do relacji Burke'a z Tully's Head, nie stawiając pytania o jego kontakty z osobami spoza tego kręgu. Drugie z tym, czy istniał związek między poglądami Burke'a zawartymi w jego wczesnych pracach, a poglądami, które wyrażał jako polityk po roku 1765. Autor nie

³¹ F.P. Lock, op. cit., t. 1, s. 145–164.

ma wątpliwości, że taka relacja istniała, pisząc: „To właśnie w kręgu wydawnictwa Roberta Dodsleya powinniśmy szukać źródła, które wywarło największy i najbardziej trwały wpływ na umysł i karierę Edmunda Burke’a” (s. 21)³². Nie wyjaśnia jednak, na czym ten związek miałby polegać i jego słowa trzeba traktować albo jako uleganie pokusie przypisywania nadmiernego znaczenia swoim badaniom, przed którą stają wszyscy historycy³³, albo jako wezwanie do szczegółowych badań na temat związku między „wczesnym” a „późniejszym” Burkiem. Mam nadzieję, że Autor przyjmuje drugi punkt widzenia.

Ograniczenia czasowe nie występują natomiast w książce Bourke’a. Liczące ponad 1000 stron dzieło analizuje poglądy polityczne, społeczne, religijne i filozoficzne Burke’a w trakcie jego całego życia. Autor jest profesorem w Queen Mary College w Londynie, a jego zainteresowania obejmują dzieje Irlandii, myśl polityczną XVIII w. oraz historię myśli politycznej oświecenia i starożytności. Dzięki szerokiej perspektywie intelektualnej oraz wieloletnim badaniom mógł napisać książkę – nowatorską interpretację poglądów Burke’a. Było to możliwe również dzięki przyjęciu założenia, że przy ogromie i różnorodności prac na temat filozofa, możliwe jest poznanie „rozwoju myśli i działalności politycznej Burke’a” (s. 25)³⁴ w oderwaniu od istniejących interpretacji. Po trwającej ponad 250 lat dyskusji na temat Burke’a, Autor stara się przedstawić go „jakim był”, a nie jakim uczynili go historycy, filozofowie, politycy i socjologowie. Nie oznacza to oderwania od życiorysu Burke’a, ponieważ jego poglądy i działalność wynikały również z doświadczeń osobistych i podlegały stopniowej ewolucji (s. 37). Takie podejście znajduje odzwierciedlenie w chronologicznym układzie książki. Autor wyodrębnił pięć etapów w życiu Burke’a: dzieciństwo i wczesną młodość w latach 1730–1750, formację intelektualną w latach 1750–1765, początek kariery parlamentarnej i stosunek Burke’a do wydarzeń w koloniach brytyjskich w Ameryce Północnej i w Indiach – lata 1765–1774, stopniową zmianę opinii na temat sytuacji w koloniach oraz pomysły reform politycznych w Wielkiej Brytanii i Irlandii w latach 1774–1785, wreszcie końcowy etap życia Burke’a, lata 1785–1797, na który przypadły rewolucja we Francji i związane z nią wojny, zerwanie Burke’a ze stronnictwem wigów, proces Warrena Hastingsa, a także wzrost napięcia w Irlandii. Pomijając ostatni okres, w przypadku którego za cezurę początkową najczęściej uznaje się publikację *Rozważań o rewolucji we Francji* na początku listopada 1790 r., podział odpowiada podziałom przyjmowanym przez innych badaczy. Podobnie jest z zagadnieniami, na których skoncentrował się Autor: sytuacja w koloniach brytyjskich w Ameryce Północnej i w Indiach, problemy wewnętrzne Wielkiej Brytanii, relacje między katolikami i protestantami w Irlandii, rewolucja francuska.

³² „It is within Robert Dodsley’s publishing network that we should look to uncover the most lasting, formative influences on the mind and career of Edmund Burke”.

³³ M. Lee, *Scotland and the „General Crisis” of the seventeenth century*, w: idem, *The „Inevitable” Union and Other Essays on Early Modern Scotland*, East Linton 2003, s. 117.

³⁴ „to chart the progress of Burke’s life in thought and politics”.

Autor przyjął, że dwa najważniejsze wyzwania intelektualne i polityczne, z którymi musiał zmierzyć się Burke, a które są obecne w tytule książki, to „imperium” i „rewolucja” (s. 1). Wynikało to z ekspansji terytorialnej imperium brytyjskiego oraz z dwóch wielkich rewolucji: amerykańskiej i francuskiej, a także rewolucji, do której nie doszło – w Irlandii. Rozwój imperium i rewolucje niosły za sobą wiele pytań szczegółowych, m.in. o źródła władzy politycznej, sposób jej sprawowania i cele, relacje między rządzącymi a rządzonymi, wpływ stosunków w koloniach na sytuację w metropolii.

Skoncentrowanie uwagi na obydwu kwestiach równocześnie wskazuje na źródła przekonań Burke'a. W przeciwieństwie do badaczy szukających „liberalnego” bądź „konserwatywnego” Burke'a, a tym samym zakładających ciągłość jego poglądów mieszczących się w określonych ramach teoretycznych, Autor przedstawia go jako praktyka, którego poglądy kształtowały się w reakcji na aktualne wydarzenia. Nie jest pierwszym badaczem, który to czyni³⁵. Sądy Burke'a wynikały jednak również, co Autor wielokrotnie podkreśla, ze znajomości dzieł filozofów i pisarzy politycznych, od starożytnych do współczesnych. Szczególne znaczenie dla Burke'a miały prace Monteskiusza, Rousseau i Hume'a, ale, jak wskazuje Autor, znaczenie to nie polegało na powtarzaniu ich stanowisk, lecz na nieustannej polemice z nimi (s. 18). Nawet w przypadku najbliższego mu Monteskiusza³⁶ istniały bardzo poważne różnice. Podczas gdy Francuz wyrażał się krytycznie o religii i jej zinstytucjonalizowanych formach, Burke podkreślał pozytywne znaczenie religii i instytucji religijnych jako czynnika cywilizującego, który pozwolił niektórym narodom na osiągnięcie wolności politycznej. W jego koncepcji historii ważną rolę odgrywała też Opatrzność, czynnik, którego całkowicie zabrakło u Monteskiusza i wielu innych pisarzy epoki. W ujęciu Autora Burke był więc skomplikowaną postacią, łączącą praktykę życia politycznego z teorią, czerpiącą z dorobku pisarzy politycznych wszystkich epok i jednocześnie kwestionującą ten dorobek. Ten obraz praktyka i myśliciela wykraczającego poza podziały „liberał – konserwatysta”, „wig – torys”, „zwolennik oświecenia – przeciwnik oświecenia”, jest obecny w całej książce. Nie jest to pogląd oryginalny, w podobny sposób przedstawiali Burke'a inni badacze, wśród nich wspomniani O'Gorman, Crowe i Bromwich. Autor powołuje się na ich ustalenia, traktując je jako punkt wyjścia dla własnych rozważań, które decydują o wartości książki. Pozwalają one bowiem zakwestionować wiele utartych opinii, choć w kilku przypadkach Autor bezzasadnie przypisuje sobie nowatorstwo, podkreślając na przykład brak opracowań, które wskazywałyby na związek między działalnością publiczną Burke'a i jego poglądami (s. 224–225).

Przedstawianie wszystkich ocen Autora zawartych w pracy, która liczy 1000 stron nie ma sensu, dlatego skupię się tylko na jednej kwestii, za to kluczowej dla postrzegania Burke'a: jego stosunku do rewolucji francuskiej. Rozdziały

³⁵ F. O'Gorman, op. cit., s. 10.

³⁶ Szczegółowo na temat wpływu Monteskiusza na Burke'a, patrz: C.P. Courtney, *Montesquieu and Burke*, Oxford 1963.

poświęcone temu zagadnieniu znalazły się w ostatniej, piątej części pracy zatytułowanej „Whiggism, Jacobinism, Indianism and Ascendancy, 1785–1797”. Tytuł nawiązuje do listu Burke’a z marca 1795 r., w którym wymienił zagrożenia dla najważniejszego celu społeczeństwa i państwa, jakim było zagwarantowanie możliwości korzystania z „naszych naturalnych praw”, kolejno: „Ascendancy”, „Indianism” oraz „Jacobinism” (s. 17). Dzięki przyjętemu podziałowi chronologicznemu Autor nie uczynił ze stosunku Burke’a do rewolucji francuskiej punktu zwrotnego w jego myśli i karierze politycznej. W ten sposób uniknął częstych w innych pracach pytań, jak Burke, który udzielił poparcia rewolucji amerykańskiej, mógł potępić rewolucję francuską, a tym samym sporu „liberał – konserwatysta”. Przedstawił stosunek do rewolucji na tle innych działań Burke’a w tym samym czasie. Taki zabieg jest w pełni uzasadniony, ponieważ na ten okres przypadł chociażby bardzo ważny dla Burke’a proces Hastingsa, który był sądem nad całym panowaniem brytyjskim w Indiach. Równocześnie, dzięki odwołaniu poprzez tytuł ostatniej części książki do zagrożeń dla najważniejszego celu społeczeństwa, a cel ten Burke określił jeszcze w latach pięćdziesiątych XVIII w., Autor wpisał stosunek filozofa do rewolucji francuskiej w jego całą działalność. Pozwoliło mu to przybliżyć poglądy Burke’a dotyczące rewolucji według schematu, który stosował dla wszystkich etapów jego działalności publicznej, a który to schemat polega na rywalizacji między „duchem podboju” i „duchem wolności”³⁷. „Duch podboju” był charakterystyczny dla „tyranii rządów feudalnych”, natomiast „duch wolności” obejmował „sprawiedliwe stosowanie prawa oraz mechanizmy gwarantujące odpowiedzialność polityczną” (s. 15)³⁸, i był charakterystyczny dla czasów współczesnych irlandzkiemu myślicielowi, odnosząc się przede wszystkim do sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej Wielkiej Brytanii oraz Irlandii. Autor słusznie zauważa, że Burke koncentrował uwagę na wydarzeniach dotyczących obydwu państw, niemniej warto było wspomnieć o jego oglądzie sytuacji w innych krajach. Sprawę tolerancji religijnej podnosił nie tylko w odniesieniu do rodzinnej Irlandii, ale choćby i Rzeczypospolitej, podobnie było z prawem oporu poddanych wobec władzy przy okazji zamieszek w Madrycie w 1766 r.³⁹ Jest sprawą otwartą, czy i w jaki sposób przedstawienie poglądów Burke’a w tych kwestiach na przykładzie innych państw niż Wielka Brytania i Irlandia wpłynęłoby na wnioski zawarte w książce, ale warto było podjąć taki wysiłek. Tym bardziej że stosunek Burke’a do tolerancji religijnej nie był jednoznacznie pozytywny, jak można by sądzić na przykładzie Irlandii. W przypadku Rosji nie widział dla niej uzasadnienia⁴⁰.

³⁷ „spirit of conquest”, „spirit of Liberty”.

³⁸ „the tyranny of feudal government”, „the equitable application of law and mechanisms for securing political accountability”.

³⁹ *The Annual Register, or a View of the History, Politics and Literature For the Year 1766*, London 1793, s. 14–17.

⁴⁰ *The Annual Register, or a View of the History, Politics, and Literature, Of the Year 1762*, London 1787, s. 17–20.

Podobnie było z jego stosunkiem do rewolucji po 1789 r. Negatywnej ocenie wydarzeń we Francji towarzyszyło entuzjastyczne poparcie dla „rewolucji w Polsce”, czyli dla Konstytucji 3 maja⁴¹. Autor ograniczył się jednak do perspektywy brytyjskiej i irlandzkiej.

Wystąpienia Burke’a odnoszące się do rewolucji francuskiej, począwszy od jego najbardziej znanej pracy, *Rozważania o rewolucji we Francji*, przedstawione są nie jako obrona monarchii francuskiej, lecz obrona brytyjskiego porządku konstytucyjnego, ustalonego, zdaniem Burke’a, w wyniku „wspaniałej rewolucji”. Nie jest to nowy pogląd⁴², jednak w porównaniu z innymi pracami Autor znacznie rozbudował ten wątek. Zagrożenie miało pochodzić ze strony osób, które zdaniem Burke’a podważały pozycję Kościoła anglikańskiego oraz monarchię parlamentarną. Najpoważniejsze zagrożenie polegało jednak na tym, że tego typu idee mogły zostać przyjęte przez część polityków ze stronnictwa wigów, przede wszystkim Charlesa Jamesa Foxa. Autor przedstawia więc stosunek Burke’a do rewolucji nie tylko w kategoriach obrony porządku konstytucyjnego, ale także jako rozgrywkę wewnątrzpartyjną. Przedstawia ten stosunek także w kategoriach zderzenia „ducha podboju” z „duchem wolności”. Jeśli ten ostatni był obecny we Francji dzięki stopniowym zmianom w kierunku „odpowiedzialnego rządu”, to „duch podboju” znajdował ucieleśnienie w zdradzie dworaków i szlachty, do których dołączyli intelektualiści i przedstawiciele finansjery. Grupy te, odrzucając istniejący porządek polityczny i społeczny, wprowadzały anarchię, torując drogę do władzy dowódcom armii, i tym samym wskrzeszając „ducha podboju”. Rewolucja, która posługiwała się hasłem wolności, wracała do tyranii, charakterystycznej, zdaniem Burke’a, dla średniowiecznej Europy. W ten sposób zyskujemy nowe spojrzenie nie tylko na ten okres działalności Burke’a, ale i jego całą karierę publiczną. Odrzucamy schemat „liberał — konserwatysta”, ale też często powtarzany od lat dwudziestych XX w. pogląd, zgodnie z którym Burke pozostawał w opozycji do oświecenia⁴³. Autor przedstawia stosunek Burke’a do rewolucji francuskiej w ramach sporu o kształt oświecenia; według niego filozof w imię tak ważnej dla epoki tolerancji religijnej zaatakował „samozwańczych reprezentantów oświecenia”⁴⁴, którzy posługując się hasłem tolerancji i walki ze starym reżimem byli gotowi zniszczyć wolność polityczną, bez której nie mogła istnieć tolerancja religijna (s. 688).

Kolejną zaletą książki, wynikającą z dążenia do „oczyszczenia” Burke’a z wcześniejszych interpretacji, jest wkomponowanie jego poglądów w kontekst

⁴¹ E. Burke, *An Appeal from the New to the Old Whigs*, w: idem, *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, wyd. F.W. Raffety, t. 5, Oxford 1907, s. 119–120; S. Fiszman, *European and American Opinions of the Constitution of 3 May*, w: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, wyd. S. Fiszman, Bloomington 1997, s. 478–479, 491.

⁴² I. Hampsher-Monk, *Reflections on the Revolution in France*, w: *The Cambridge Companion to Burke*, s. 195.

⁴³ A. Cobban, *Edmund Burke and the Revolt Against the Eighteenth Century*, London 1929.

⁴⁴ „self-appointed representatives of enlightenment”.

współczesnych mu sporów intelektualnych i politycznych. Przy okazji sporu Burke'a z Richardem Pricem, który był pretekstem do wydania *Rozważań o rewolucji*, Autor szczegółowo przedstawia argumenty ostatniego, łącznie ze wskazaniem na polityczne i intelektualne źródła jego poglądów. Dzięki temu zabiegowi, obecnemu we wszystkich częściach, książka jest doskonałą biografią intelektualną. Nie tylko przybliża i interpretuje myśl Burke'a, ale umożliwia poznanie poglądów jego oponentów. W przeciwieństwie do większości biografii, w których wydarzenia bądź opinie są przedstawiane z perspektywy głównej postaci, czytelnik zyskuje możliwość poznania szerokiego tła historycznego i intelektualnego, a w konsekwencji wyrobienia własnej oceny. Jeśli istnieje „obiektywna biografia”, polegająca na przedstawieniu różnych punktów widzenia, mamy z nią do czynienia. Trudno o większą pochwałę. Warto jednak zwrócić uwagę, że jest ona efektem nie tylko wysiłku ze strony Autora, ale również akceptacji założeń metodologicznych przedstawionych przez Quentina Skinnera, jednego z założycieli tzw. szkoły kontekstualizmu historycznego z Cambridge⁴⁵.

Rozpoczynając od artykułu opublikowanego w 1969 r.⁴⁶, Skinner podważył rozpowszechniony sposób czytania i interpretacji tekstów z dziedziny historii idei. Zarzucił badaczom tworzenie mitów, co wynikało z „oczekiwań wobec czyichś słów lub czynów”⁴⁷. Wśród nich wymienił mitologię doktryn, spójności, wyprzedzenia i prowincjonalizmu, które polegają na korzystaniu z obecnego stanu wiedzy i paradygmatów poznawczych do analizy tekstów, do przypisywania tekstom spójności i znaczeń, które odpowiadają badaczowi, ale nie autorom tekstów, oraz na niedostrzeganiu różnicy między znaczeniem tekstu a jego doniosłością⁴⁸.

Na to miejsce Skinner zaproponował lekturę i interpretację źródeł w kontekście lingwistycznym oraz w kontekście historycznym i społecznym, co miało umożliwić poznanie intencji autora, efektu, jaki zamierzał osiągnąć poprzez swoją wypowiedź oraz znaczenia wypowiedzi w konkretnym czasie i miejscu. Wszystkie te elementy są niezbędne, aby zrozumieć znaczenie tekstu, które nadawał mu autor, nie badacze jego dorobku. Bardzo ważną konsekwencją tego rozumowania jest przekonanie, że w historii idei nie ma wiecznych problemów i pytań, są tylko indywidualne pytania i indywidualne odpowiedzi, właściwe dla konkretnych społeczeństw, a zadanie badaczy idei nie polega na

⁴⁵ J. Grygieńć, *Quentina Skinnera rewolucje w humanistyce i naukach społecznych*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. J. Grygieńć, Toruń 2016, s. 10.

⁴⁶ Q. Skinner, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, „History and Theory” 8, 1969, 1, s. 3–53. Polskie tłumaczenie tekstu *Znaczenie i rozumienie w historii idei* autorstwa Filipa Białego ukazało się w czasopiśmie „Refleksje”, wiosna–lato 2014, 9, s. 127–169.

⁴⁷ Q. Skinner, *Znaczenie*, s. 129.

⁴⁸ Szerzej na ten temat, patrz: F. Biały, *Quentin Skinner: doniosłość i znaczenie. Komentarz tłumacza „Znaczenia i rozumienia w historii idei”*, „Refleksje” wiosna–lato 2014, 9, s. 181.

szukaniu „ponadczasowej wiedzy”, ponieważ taka wiedza w odniesieniu do idei nie istnieje⁴⁹.

Część z tych założeń ma widoczny wpływ na prace Crowe'a i Bourke'a, którzy, choć w różnej skali, dążą do „oczyszczenia” Burke'a od wcześniejszych interpretacji. Cel ten starają się zrealizować poprzez przedstawienie poglądów Burke'a na tle współczesnych mu debat intelektualnych, wydarzeń politycznych, powiązań instytucjonalnych i personalnych. Starannie oddzielają badania nad znaczeniem tekstów od ich doniosłości, wystrzegając się rozważań na temat związków między poglądami Burke'a a czasami późniejszymi. Crowe ograniczył się do wspomnianego stwierdzenia, którego nie próbował uzasadnić, na temat związku między wczesnym etapem kariery pisarskiej Burke'a a jego późniejszą działalnością publiczną. Bourke poprzestał na stwierdzeniu, że o ile znajomość Burke'a umożliwi lepsze poznanie i zrozumienie świata polityki w drugiej połowie XVIII w., to nie można przenosić jego idei do czasów nam współczesnych, ani tym bardziej wykorzystywać ich w bieżącej walce politycznej. Jeśli myśl Burke'a pozostaje aktualna, to tylko w tym sensie, że wyznacza bardzo ogólne ramy, każąc patrzeć na politykę w długiej perspektywie czasowej, zachęcając do analizy różnych wątków, które łącznie tworzą świat polityki. Obydwaj starają się nie tylko ustalić, jaki był sens wypowiedzi Burke'a, ale również jakie były jego intencje. Crowe przykładą duże znaczenie do alegorii jako środka wyrazu, którym Burke chętnie się posługiwał, wychodząc w ten sposób naprzeciw uwag Skinnera dotyczących „ukrytych strategii retorycznych”⁵⁰. Jednak metodologia Skinnera wywołuje kontrowersje⁵¹, nie jest też jedyną propozycją, z której można korzystać, czytając i analizując prace „klasycznych teoretyków”.

Dla pracy, która ma na celu zrozumienie znaczenia tekstu nadanego przez jego autora, metodologia Skinnera, przykładem książki Crowe'a i Bourke'a, dostarcza bardzo cennych „roztropnych rad”⁵². W przypadku pracy, która ma badać doniosłość tekstów „klasycznych teoretyków”, metodologia Skinnera będzie mało pomocna. Przykładem książka Normana. Z punktu widzenia metodologii Skinnera powiela ona wszystkie mity, o których pisał, ze szczególnym naciskiem na mit wyprzedzenia. Nie jest to praca o poglądach Burke'a, lecz o ich doniosłości, do tego rozpatrywanej z wąskiej perspektywy. Norman wykorzystuje poglądy Burke'a tak jak je rozumie, na potrzeby bieżącej walki politycznej, formułując w oparciu o nie rady, jak poradzić sobie z obecnym kryzysem społeczeństw „zachodnich”. Taka postawa również spotyka się z krytyką Skinnera,

⁴⁹ Q. Skinner, *Znaczenie*, s. 162–163.

⁵⁰ Ibidem, s. 153.

⁵¹ Na gruncie polskim patrz: A. Waśkiewicz, *Interpretacja intencji autorów tekstów według Quentina Skinnera*, w: *Quentin Skinner. Metoda*, s. 133–161; T. Markiewka, *Teoria interpretacji Quentina Skinnera*, w: *ibidem*, s. 163–183; J. Grygieńć, *Rekonstrukcja intencji czy dekonstrukcja ideologii? Praktyczne konsekwencje kontekstualizmu metodologicznego Quentina Skinnera*, w: *ibidem*, s. 185–203.

⁵² A. Waśkiewicz, *op. cit.*, s. 155.

który, odrzucając pojęcie „ponadczasowych” prawd i pojęć, równoległe zachęcając do poznawania „przekonań innych społeczeństw”, stwierdza, że tego typu badania nie dostarczają nam „lekcji”, dzięki którym możemy rozwiązywać nasze problemy, ale są „lekcją z samowiedzy”, a to dzięki poznaniu „różnicy pomiędzy tym, co konieczne, a tym, co jest przygodnym produktem naszych własnych, lokalnych urzędzeń”⁵³.

Dlaczego jednak Burke nadal budzi tak wielkie zainteresowanie? Czy z tego powodu, że daje nam wgląd w życie intelektualne i polityczne Wielkiej Brytanii drugiej połowy XVIII w., czy dlatego, że znajdujemy u niego myśli, które trafiają do naszych serc i umysłów? Odpowiadając pozytywnie na ostatnie pytanie, możemy narazić się na zarzut niewłaściwej interpretacji poglądów Burke’a, i stawianie ponad nie naszych oczekiwań wobec nich. Burke odmiennie niż my rozumiał takie pojęcia jak „wolność”, „sprawiedliwość”, „demokracja” czy „tolerancja”, żył też w innych warunkach. Nie daje recept pozwalających rozwiązać nasze problemy. Norman błędnie ich tam szuka. Burke pozostaje interesujący, ponieważ stawia pytania, które są istotne także dla nas. Co to jest „wolność”, na czym polega „sprawiedliwość”, co to znaczy „dobry rząd”, czy istnieje związek między moralnością a polityką? W historii idei istnieją „wieczne problemy”, a to, że znajdujemy dla nich różne rozwiązania, odzwierciedla zmieniające się okoliczności oraz tak trudne do uchwycenia kwestie jak predyspozycje osobiste, nie brak takich problemów.

Istotne jest również to, jak historyk widzi swoją rolę i tu przykładem książka Bromwicha. Unika on błędów popełnionych przez Normana. Nie zamazuje różnicy między znaczeniem i doniosłością myśli Burke’a. Nie analizuje poglądów Burke’a ani przez pryzmat jego najbardziej znanych, późnych prac, ani w ramach doktryn powstałych po jego śmierci. Nie przypisuje poglądom politycznym Burke’a spójności, robi to w przypadku poglądów moralnych, ani tym bardziej nie nadaje im kształtu doktryny. Z drugiej strony w ograniczonym tylko zakresie rozpatruje przekonania Burke’a w kontekście intelektualnym, politycznym i społecznym epoki. Koncentruje uwagę na tekstach Burke’a, rozpatrując je ze wspomnianej perspektywy „Burke’a psychologa moralnego”. W efekcie inaczej niż Skinner widzi rolę historyka idei. Jeśli dla Skinnera historyk idei jest „tłumaczem tekstu”, wyjaśniającym odbiorcy jego znaczenie⁵⁴, to dla Bromwicha główne zadanie polega na interpretacji tekstu, choć, co należy podkreślić jeszcze raz, nie jest to retrospektywna interpretacja. Czy jednak historyk idei jako „tłumacz tekstu” nie jest w praktyce interpretatorem tekstu „właściwego” oraz wszystkich pozostałych tekstów, które bada, aby odszukać kontekst intelektualny epoki? Czy jest w stanie książka Bourke’a oderwać się całkowicie od wcześniejszych interpretacji dorobku jednego z „klasycznych teoretyków”? Czy zadanie, które Skinner stawia przed historykiem idei, nie pozostaje, przynajmniej częściowo, postulatem teoretycznym?

⁵³ Q. Skinner, *Znaczenie*, s. 162–163.

⁵⁴ A. Waśkiewicz, op. cit., s. 156.

Powyższe wątpliwości nie są oczywiście krytyką metodologii Quentina Skinnera, wykorzystanej z tak dobrym efektem przez Crowe'a i Bourke'a. Wskazują natomiast, szczególnie w połączeniu z pracą Bromwicha, że badania nad życiem i działalnością Edmunda Burke'a można i należy prowadzić z różnych perspektyw, wykorzystując różne metody. Jednak przede wszystkim wskazują, jak interesujący jest dorobek intelektualny irlandzkiego filozofa. I jak wiele w nim, mimo bogactwa literatury przedmiotu, do odkrycia.

Streszczenie

Edmund Burke (1730–1797) już za swojego życia był jedną z najbardziej kontrowersyjnych i wpływowych pod względem intelektualnym postaci na brytyjskiej scenie politycznej. Rozpoczęte wówczas spory o charakter jego myśli trwają po dziś dzień. W wieku XIX dominował pogląd, że Burke był „liberałem”, natomiast w wieku XX przewagę zyskało stanowisko, zgodnie z którym Burke był „konserwatystą”. Nie brakowało też interpretacji, dzielących jego działalność na dwa etapy: „liberalny” do rewolucji francuskiej i „konserwatywny” od tego wydarzenia. Różnice zdań w dużym stopniu wynikały z dążenia do wykorzystania autorytetu intelektualnego Burke'a we współczesnej rywalizacji politycznej. Koniec zimnej wojny z jednej strony zdawał się kłaść kres instrumentalnemu wykorzystywaniu dorobku Burke'a, ale z drugiej stwarzał zagrożenie polegające na spadku zainteresowania jego poglądami. W ostatnich latach nastąpił wyraźny rozwój badań nad życiem i poglądami Burke'a. Między rokiem 2012 a 2015 ukazały się cztery jego biografie intelektualne autorstwa, w porządku chronologicznym, Iana Crowe'a, Jessego Normana, Davida Bromwicha oraz Richarda Bourke'a. Z wyjątkiem pracy Crowe'a wszystkie mają za zadanie przedstawienie całości jego życia i poglądów. Jeśli przedmiot zainteresowania wspomnianych autorów jest ten sam: poglądy filozoficzne, polityczne i społeczne Burke'a, to odmienne są metody badawcze, które prowadzą ich do rozbieżnych wniosków. Książka Normana wpisuje się w nurt badawczy, zgodnie z którym Burke nie tylko należy do grona konserwatystów, ale był twórcą współczesnej myśli konserwatywnej w świecie anglojęzycznym. Inny charakter ma praca Bromwicha, który pyta, co myślał Burke i dlaczego myślał w określony sposób. Bromwich podkreśla ciągłość w myśli Burke'a, która nie polega na powtarzaniu określonych idei, lecz na tym, że jego poglądy polityczne i społeczne znajdują źródło w tej samej koncepcji natury ludzkiej oraz w przekonaniu, że istnieje ścisły związek między moralnością i polityką. Inne podejście zaprezentowali Crowe i Bourke, którzy, choć w odmiennych ramach czasowych, pierwszy w początkowym etapie działalności publicznej Burke'a do 1765 r., drugi przez całe jego życie, dążą do przywrócenia Burke'a do oryginalnego kontekstu politycznego i intelektualnego. Rezygnują z podziałów „konserwatysta-liberał”, z powodzeniem przedstawiając poglądy Burke'a na tle sporów ideowych i politycznych prowadzonych w czasach, w których żył. W ten sposób nawiązują do założeń metodologicznych przedstawionych przez Quentina Skinnera. Odmienne metody wykorzystane we wszystkich wspomnianych pracach wskazują na potrzebę prowadzenia studiów nad działalnością Burke'a z różnych perspektyw, a także na wciąż istniejące możliwości badawcze.

Old and New Problems with Edmund Burke

Already during his life, Edmund Burke (1730–1797) was one of the most controversial and intellectually influential persons on the British political scene. Disputes over the character of his views and opinions that began at that time have lasted until today. In the nineteenth century the opinion prevailed that Burke was “a liberal”, while in the twentieth century he was mostly thought to be “a conservative”. There have also been interpretations dividing his activities into two phases: a “liberal” one to the French Revolution, and a “conservative” afterwards. The differences of opinions resulted, to a great extent, from the desire to use Burke’s intellectual authority in the contemporary political rivalry. The end of the cold war seemed, on the one hand, to put an end to the instrumental use of Burke’s achievements, while on the other it presented a threat of decreased interest in his opinions. In recent years there has been a clear development of studies into Burke’s life and views. Four Burke’s intellectual biographies were published between 2012 and 2015, written, in a chronological order, by Ian Crowe, Jesse Norman, David Bromwich, and Richard Bourke. Except for Crowe’s book, all present Burke’s whole life and entirety of his opinions. If the object of interest of these authors was the same, Burke’s philosophical, political and social views, their different research methods led them to different conclusions. Norman’s book inscribes into the research stream that not only puts Burke with conservatives, but regards him as the author of modern conservative thought in the English-speaking world. Bromwich, on the other hand, asks a question what did Burke think, and why he thought in a specific way. Bromwich emphasises a continuity in Burke’s thought which did not consist in repeating certain ideas, but in that his political and social ideas originated from the same concept of human nature, and from his belief that there was a close relationship between morality and politics. Different approach has been developed by Crowe and Bourke, who — although within a different time framework: the first for the early stage of Burke’s public activity to 1765, the latter throughout the whole Burke’s life — seek to restore Burke to his original political and intellectual context. They resign from the clear-cut division between the conservative and liberal, and successfully present Burke’s views against the backdrop of ideological and political disputes of his times. Thus, they refer to methodological assumptions presented by Quentin Skinner. Different methods employed in all the presented books indicate the need for further study into Burke’s activity from different perspectives, but also the potential for research.

Translated by Grażyna Waluga

Bibliografia

- Biały Filip, *Quentin Skinner. Doniosłość i znaczenie. Komentarz tłumacza*, „Znaczenia i rozumienia w historii idei”, „Refleksje” wiosna–lato 2014, 9, s. 171–194.
- Bourke Richard, *Empire & Revolution. The Political Life of Edmund Burke*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2015.

- Bromwich David, *The Intellectual Life of Edmund Burke. From the Sublime and Beautiful to American Independence*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Ma 2014.
- Canavan Francis P., *Edmund Burke. Prescription and Providence*, Carolina Academic Press, Durham N.C. 1987.
- Canavan Francis P., *The Political Economy of Edmund Burke. The Role of Property in His Thought*, Fordham University Press, New York 1995.
- Canavan Francis P., *The Political Reason of Edmund Burke*, Duke University Press, Durham N.C. 1960.
- Cobban Alfred, *Edmund Burke and the Revolt Against the Eighteenth Century*, G. Allen and Unwin, London 1929.
- Conniff James, *The Useful Cobbler. Edmund Burke and the Politics of Progress*, State University of New York Press, Albany 1994.
- Courtney Cecil Patrick, *Montesquieu and Burke*, Blackwell, Oxford 1963.
- Crowe Ian, *Patriotism and Public Spirit. Edmund Burke and the Role of the Critic in Mid-Eighteenth-Century Britain*, Stanford University Press, Stanford 2012.
- Fiszman Samuel, *European and American Opinions of the Constitution of 3 May, w: Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, wyd. Samuel Fiszman, Indiana University Press, Bloomington 1997, s. 453–493.
- Fuchs Michel, *Edmund Burke, Ireland, and the Fashioning of Self*, Voltaire Foundation, Oxford 1996.
- Gibbons Luke, *Edmund Burke and Ireland. Aesthetics, Politics and the Colonial Sublime*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Grygień Janusz, *Quentina Skinnera rewolucje w humanistyce i naukach społecznych*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. Janusz Grygień, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 9–20.
- Grygień Janusz, *Rekonstrukcja intencji czy dekonstrukcja ideologii? Praktyczne konsekwencje kontekstualizmu metodologicznego Quentina Skinnera*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. Janusz Grygień, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 185–203.
- Hampsher-Monk Iain, *Reflections on the Revolution in France*, w: *The Cambridge Companion to Edmund Burke*, red. David Dwan, Christopher Insole, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 195–208.
- Kramnick Isaac, *The rage of Edmund Burke. Portrait of an ambivalent conservative*, Basic Books, New York 1977.
- Lee Maurice, *Scotland and the „General Crisis” of the seventeenth century*, w: idem, *The „Inevitable” Union and Other Essays on Early Modern Scotland*, Tuckwell Press, East Linton 2003, s. 116–132.
- Levin Yuval, *The Great Debate. Edmund Burke, Thomas Paine, and the Birth of Right and Left*, Basic Books, New York 2014.
- Lock Frederick Peter, *Edmund Burke*, t. 1: 1730–1784, Clarendon Press, Oxford 1999.
- Lock Frederick Peter, *Edmund Burke*, t. 2: 1784–1797, Clarendon Press, Oxford 2006.
- Maciąg Drew, *Edmund Burke in America. The Contested Career of the Father of Modern Conservatism*, Cornell University Press, Ithaca 2013.
- Macpherson Crawford Brough, *Burke*, Oxford University Press, Oxford–Toronto 1980.

- Markiewka Tomasz Szymon, *Teoria interpretacji Quentina Skinnera*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. Janusz Grygieńć, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 163–183.
- Norman Jesse, *Edmund Burke. Philosopher, Politician, Prophet*, William Collins, London 2013.
- Norman Jesse, *Edmund Burke. The First Conservative*, Basic Books, New York 2013.
- Norman Jesse, *Edmund Burke. The Visionary Who Invented Modern Politics*, William Collins, London 2014.
- Norman Jesse, *The Big Society. The Anatomy of the New Politics*, University of Buckingham Press, Buckingham 2010.
- O'Brien Conor Cruise, *The Great Melody. A Thematic Biography and Commented Anthology of Edmund Burke*, Sinclair-Stevenson, London 1993.
- O'Gorman Frank, *Edmund Burke. His Political Philosophy*, w: *Political thinkers*, wyd. Geraint Parry, t. 2, Routledge, London 2004 (pierwsze wydanie 1973).
- Skinner Quentin, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, „History and Theory” 8, 1969, 1, s. 3–53.
- Skinner Quentin, *Znaczenie i rozumienie w historii idei*, tłum. F. Biały, „Refleksje” wiosna–lato 2014, 9, s. 127–169.
- Stanlis Peter James, *Edmund Burke and the Natural Law*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1958.
- The Relevance of Edmund Burke*, red. Peter James Stanlis, P.J. Kenedy, New York 1964.
- Waśkiewicz Andrzej, *Interpretacja intencji autorów tekstów według Quentina Skinnera*, w: *Quentin Skinner. Metoda historyczna i wolność republikańska*, red. nauk. Janusz Grygieńć, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 133–161.
- Wecter Dixon, *The Missing Years in Edmund Burke's Biography*, „PMLA” 53, grudzień 1938, 4, s. 1102–1125.
- Welsh Jennifer M., *Edmund Burke and International Relations. The Commonwealth of Europe and the Crusade against the French Revolution*, Macmillan, Basingstoke 1995.

Biogram: Paweł Hanczewski, dr hab., Uniwersytet Mikołaja Kopernika, pracownik Centrum Studiów Europejskich im. Jeana Monneta; obszary zainteresowań: historia Wysp Brytyjskich w „bardzo długim wieku XVIII” (1688–1832), myśl polityczna Edmunda Burke’a i George’a Berkeley’ego, historia stosunków międzynarodowych w wieku XVIII, międzynarodowe stosunki polityczne po 1945 r.; kontakt: ph@umk.pl.